

УДК 341/231/5(477)+[167.1:32]

Наталія Юсова

ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ І АКТУАЛІЗАЦІЯ ПРОБЛЕМИ ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОСТІ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: 1939–1947 рр. (В СВІТЛІ НОВИХ АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ)

В статті на основі використання й аналізу нового архівного матеріалу розглядається актуалізація і спроби вирішення проблеми українського етногенезу в період: кінець 30-х – перша половина 40-х рр. ХХ ст. в історичній науці УРСР. Автор стверджує, що нова політична ситуація, пов'язана з возз'єднанням українських земель вимагала скорішого перегляду засад традиційної української історіографії щодо початків і періоду формування українського етносу. Радянська історична наука стала на шлях створення теорії про Київську Русь, як спільної колиски трьох східнослов'янських народів і відповідно хронологічні межі формування українського народу відсувалися на часи після розпаду Київської держави. Военна ситуація 1941–45 рр. дещо загальмувала розробку нової теорії про етногенез українського народу. Але, все ж таки, ряд українських істориків (М.Н. Петровський, К.Г. Гуслистый, С.В. Юшков) досліджували цю проблему в межах академічного планового завдання.

До нашого часу проблема походження української народності, час її виникнення та оформлення залишається предметом наукових дискусій вітчизняних та зарубіжних гуманітаріїв, зокрема, істориків-медієвістів¹. В науці радянського періоду остаточно, як здавалося, вирішення даної проблеми відбулося в 50–60-х рр., що було пов'язано, як з на-

уковими розробками, так і з ідеологічними чинниками. Процес перегляду положень М.С. Грушевського з цього приводу розтягнувся майже на два десятиліття. Фактично він почався в кінці 30-х рр., дещо загальмувався під час війни 1941–1945 рр. і, з новою силою відродився у післявоєнний період.

Історична наука в будь-якому суспільстві і в будь-які часи залежна від політичної кон'юктури. В тоталітарному суспільстві СРСР сталінської доби історія була повністю поставлена на обслуговування ідеологічних потреб режиму. Зокрема, політична ситуація в УРСР повоєнного часу, вимагала дати негайну наукову «марксистську» відповідь історіографічним концепціям українських «буржуазних націоналістів». У звulьгаризованому вигляді деякі положення цих концепцій, носили різко виражений антиросійський дух і, в першу чергу, слугували в якості ідеологічних засад для мотивування необхідності непримиренної боротьби з «московськими окупантами», до якої закликали український народ, – керівництво і члени ОУН–УПА. Комуністичні ж ідеологи відверто характеризували творчу спадщину М.С. Грушевського, «як теоретичну базу, ідейний арсенал повстанської боротьби в Західній Україні»². Тому «правильне» висвітлення ряду питань українського історичного минулого, особливо, в частині, що стосувалася «спільних» періодів історії українців і росіян набувало неабиякої політичної ваги. Одним із найбільш важливих питань в цьому контексті було питання про походження українського народу, у висвітленні якого перед радянськими науковцями ставилося завдання більш акцентувати положення про єдність походження українського та російського народів – «єдинокровних братів», їх етнічну єдність і спільність життя в період Київської Русі³. Популяризація цих положень, яка слідувала за науковою розробкою, використовувалася радянською пропагандою в інформаційній війні, яка йшла в той час в західних регіонах України з метою нейтралізації антиросійської пропаганди західноукраїнських націоналістів. Зауважимо, що положення про Київську державу, як «спільний початковий період», «спільну колицку», «початкову

історію» всіх трьох східно-слов'янських народів було сформульовано радянськими науковцями (Б.Д. Греков, К.Г. Гуслистый, М.К.Гудзій тощо) іще в кінці 30-х рр., а також розроблялося і в працях воєнного часу⁴.

З іншого боку, необхідність прояснення питання про походження і формування української народності, було важливе в умовах, коли тільки відбулося возз'єднання майже всіх етнічних українських земель і актуальним залишалося створення наукових засад і популяризація в цьому контексті – спільності походження і єдності всіх частин самого українського народу, що об'єднався, врешті, в єдиній радянській українській державі. Втім, у той час ця причина актуалізації питання українського етногенезу була скоріше опосередкованою.

Однією ж із безпосередніх причин актуалізації названої наукової проблеми в довоєнний час було возз'єднання українського народу, яке відбулося в 1939–1940 рр. В ці роки та під час війни 1941–1945 рр., підкреслювався національний фактор, національна боротьба українського народу за незалежність, за возз'єднання в єдиній українській державі, тоді, як з 1944 р. це визнається за прояви сповзання до «буржуазно-націоналістичної» ідеології. Врешті в 1946–1947 рр. «національний фактор» засуджується і на перше місце виступає боротьба українського народу за об'єднання з російським, як головний фактор історії першого з них. І тут, важливе місце займає «правильне» висвітлення історії Київської Русі як «спільної колиски» двох народів (білоруський теж згадується, але практично в працях українських істориків здебільшого мова йде за українців і росіян), а також їх етнічної єдності в то й період.

До ідеологічної кампанії 1939–1940 рр. були підключені, звичайно, історики СРСР – «передові сили ідеологічного фронту». Вони виступили як із науковими так і популярними працями, які друкувалися в періодиці та в наукових збірниках. Серед істориків союзного центру на тему возз'єднання України писав, зокрема, офіційний лідер історичної науки академік Б.Д. Греков. Він, якраз, на той момент (1939 р.), користуючись своїм авто-

ритетом, затвердив в радянській науці і в суспільній свідомості нове компромісне положення про Київську Русь як спільну історію предків сучасних східнослов'янських народів, яке власне до нього вже було висунуто українськими радянськими істориками. Більше того, Б.Д. Греков постулював етнічну єдність «руського народу» в давньокиївську добу⁵. Так і в своїй доповіді виголошеній 26 жовтня 1938 р. на засіданні Відділення історії та філософії АН СРСР (опублікована в популярному журналі «Новый мир»), вчений досліджує історію Західної України давньоруського періоду з метою показати етнокультурну єдність і спільність її населення з усім «руським народом» Давньої Русі⁶. Тут Б.Д. Греков, щоправда, кілька разів використовує більш коректний та історично вірний термін – «народ Русь» та «русини». Але з його викладу створюється враження, що сучасні «русини» Західної України скоріше возз'єднуються не стільки з східними українцями, скільки з російським народом та Росією⁷.

Українські історики теж прийняли активну участь в новій ідеологічній кампанії з приводу возз'єднання Західної України з УРСР. Інститут історії України АН УРСР (далі – ІУ), навіть видав збірник наукових статей під загальною назвою «Західна Україна». Достатньо навести для прикладу назву «офіційної» статті директора ІУ С.М.Белоусова, щоби став зрозумілим національний контекст цих ідеологічних заходів. Стаття називалася – «Крах польської держави і з'єднання великого Українського народу в єдиній Українській державі – УРСР»⁸. Звертає на себе увагу друга частина назви. За подібні назви під час ідеологічної кампанії в 1946–1947 рр. звинувачували в українському «буржуазному націоналізмі». Між іншим, в «Декларації про входження Західної України до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки», яку прийняли Українські Народні Збори, констатується мета цього «входження»: «...щоб з'єднати український народ в єдиній державі, покласти край віковому роз'єднанню українського народу»⁹.

Цікаво, що в цьому ж році, напевно вперше за період існування Радянської України відзначалася у позитивному контексті

ювілейна річниця приєднання України до Росії. 285-та річниця Переяславської Ради була відмічена схвальними статтями співробітників ПУ¹⁰. І, хоча, вони не використовували термін «возз'єднання» щодо приєднання України до Росії, але вживали близькі терміни. Так, М.Н. Петровський автор однієї із статей у збірнику «Західна Україна» пише про «**об'єднання** (тут і далі – підкреслено Ю.Н.) двох братніх народів – українського і російського»¹¹. Зміна відношення до цієї події була пов'язана не з розгромом Польщі й об'єднанням українських земель в 1939 р., що було тяжко передбачити в січні 1939 р., а з іншими обставинами. Відхід від концепції «абсолютного зла» щодо приєднання до Росії інших держав і народів, був пов'язаний з виходом у серпні 1937 р. постанови журі урядової комісії з конкурсу на найкращий підручник з історії СРСР. В цій постанові й пролунало положення про «найменше зло» стосовно приєднання до Росії ряду держав і народів, зокрема, Грузії і України¹².

Таким чином, майже одночасно відбуваються: поява тези про «найменше зло», що міняє відношення до факту приєднання України до Росії, відзначення 285-річчя цього приєднання з урахуванням тези про «найменше зло», прийняття в радянській історичній науці нового положення про Київську Русь як «спільний початковий період» історії трьох східнослов'янських народів та висунення тези про «народ Русі» як спільного предка білорусів, росіян і українців і, нарешті, в 1939–1940 рр. стала велика історична подія – возз'єднання українських земель і українського народу. Як показує подальший історіографічний процес все це поступово починає поєднуватися і впливати підсвідомо на науковців і широкий загал. Між іншим, ці та деякі інші історіографічні та історичні факти й привели до актуалізації дослідження проблеми українського етногенезу.

Десь в ці роки (згодом – в 1940 р.) було створено комісію АН УРСР для координації роботи інститутів Відділу суспільних наук АН УРСР з вивчення проблеми «Походження української народності і формування її в націю»¹³. Вона була включена в академічний п'ятирічний план (1941–1945 рр.) як міжінсти-

тутська комплексна науково-дослідна тема. Провідним інститутом для її виконання став ІУ. Тема визнавалася як одна «з найбільш важливих в області історії України»¹⁴. Виконавцями цього пріоритетного планового завдання призначалися провідні історики Інституту – наукові співробітники відділу історії феодалізму С.В. Юшков (керівник), М.Н. Петровський та К.Г. Гуслистый¹⁵. Перший з них увійшов як представник ІУ до складу вказаної комісії.

Складнощі, пов'язані з війною 1941–1945 рр., внесли свої корективи у виконання названої теми. Фактично, працював над проблемою лише М.Н. Петровський. Вчений розробляв її в контексті соборності українського народу та українських земель і, навіть хронологічно доводив своє дослідження до подій 1939–1940 рр. Але М.Н. Петровський ставив перед собою й інше завдання – показати історію українського народу в тісному зв'язку з історією російського, особливо, наголошуючи на періодах спільної боротьби з іноземними загарбниками. Вже в 1941 р. ним була підготовлена до друку і набрана велика монографія, яка так і називалася – «Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі». Історик ставив собі за мету показати розвиток українського народу від його початків до 1939–1940 рр., як історію боротьби за возз'єднання в єдиній українській державі та **«об'єднання з російським народом»**¹⁶. В монографії М.Н. Петровський, зокрема, розглядав питання етногенезу і етнічної історії українців. Робота була виконана по завданню українського філіалу ІМЕЛ¹⁷. Зрозуміло, що така велика робота мала розпочатися мінімум за рік до передання до друку, тобто, тоді, коли стала актуальною дана проблема – у 1939–1940 рр. На жаль, під час евакуації в 1941 р. набір і рукопис загинули¹⁸. Вчений вимушений був писати її заново по чернетці і знову подавати на цензуру в ЦК КП(б)У. Короткий виклад монографії російською мовою він надав для розгляду в цю установу вже в 1943 р.¹⁹ Популярні скорочені варіанти цієї монографії вийшли в роки війни, як українською, так і російською мовами²⁰. Повністю дана праця (з ряду причин –

вона так і не була опублікована) зберігається в особовому фонді М.Н.Петровського в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІА НБУ ім. В. І. Вернадського)²¹. Однією із перших статей на основі чернеток монографії стала стаття «Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів»²². Фактично, вона собою становила скорочений виклад перших 3-х параграфів монографії²³. Вийшла стаття на початку 1942 р. Тут, вперше, на основі положень, сформульованих Б.Д.Грековим, була викладена концепція про давньоруську народність (у М.Н.Петровського – «єдиний народ Київської Русі і феодальних князівств»)²⁴. В цій статті, а також в інших працях воєнного часу, вчений ніде виразно не вказує – коли ж зароджується українська народність. Втім, він підводить до думки, що «єдиний народ» Київської Русі існував до нашестя татаро-монголів. Тобто, звідси випливає, що три східно-слов'янських народності зароджуються не раніше середини XIII ст.

В інших виконавців теми «Походження української народності і формування її в націю» – С.В.Юшкова та К.Г.Гуслистого, опублікованих у воєнні роки праць присвячених цим питанням не було. Втім, у рецензії на «Нарис історії України» (Уфа, 1942 р.) С.В.Юшков звертає увагу на дискусійний характер питання про початок складання української народності, констатує невирішеність цієї проблеми в радянській науці й вважає, що «проблема ця настільки важлива, що їй потрібно було б присвятити один із розділів» рецензованої книги²⁵.

Однак, деякі архівні матеріали свідчать про те, що названі науковці, все ж таки у воєнні роки спеціально займалися проблемою українського етногенезу. На це вказує згадка К.Г.Гуслистим в своєму плані на лютий-березень 1944 р. про те, що він готує виступ «по доповіді проф. Юшкова «Виникнення української народності»²⁶. Коли і де виголосив доповідь С.В.Юшков, наразі не відомо. Проте, в нещодавно відкритому для користування особовому фонді цього вченого, що зберігається в ЦДАМЛМ України, віднайдено два різнопланових варіанти тезисів «За-

гальні передумови виникнення народності»²⁷. З огляду на стилістику викладу матеріалу, та особливості використаного паперу²⁸ можемо припустити, що перший варіант написано впродовж 1943–1944 рр. В цьому рукописі автор констатує, що «питання про виникнення народностей являється все ще не розробленим в радянській історичній науці»²⁹. Вчений закидає своїм колегам, що ті у власних дослідженнях з етногенетичної проблематики, як правило обмежуються тільки посиленням на висловлювання класиків марксизму-ленінізму. Між тим, як при вивченні процесу утворення кожної «національності» слід враховувати всю історичну конкретику. Однак і цього не достатньо, щоби вибрати вірний шлях вирішення процесу утворення народності. На думку автора, необхідно установити загальнотеоретичні причини, що супутні такому процесові, та вивести загальні закономірності. С.В.Юшков неодноразово в преамбулі доповіді наголошує на тій прикрій обставині, що «Більше того, до сих пір залишається неясним, наприклад, коли виникла українська, білоруська, великоросійська народність... Між тим, питання про етногенези виявляється складним, але разом з тим вкрай цікавим»³⁰. Чернетка цієї доповіді носить більше теоретичний, а ніж конкретно-історичний характер. Тут автор викладає свої теоретичні міркування з приводу вичленення загальних закономірностей утворення народності на певних етапах розвитку суспільних відносин. Таке завдання може бути вирішено тільки комплексно, коли будуть задіяні об'єднані сили науковців – істориків взагалі, істориків держави і права, істориків мови, культури, літератури і т.д.³¹. Висновок С.В.Юшкова звучить засторогою для майбутніх дослідників етногенетичної проблематики взагалі: «...Допоки цієї роботи не буде зроблено, то більшість, досить важливих питань історії... не буде вияснено, багато що буде незрозумілим в історії або пояснено вкрай примітивно і вульгарно»³². Отже усвідомлення суті процесу утворення народності є ключовим для вченого для розуміння історичного поступу суспільства. Впродовж цього чернеткового варіанту тез доповіді вчений

більше жодного разу не звертається до конкретного матеріалу, пов'язаного з історією східного слов'янства. Але із співставлення авторської нумерації наявних сторінок та тієї, що була здійснена архівними працівниками, доведеться констатувати прикрий факт – принаймні два повноцінних листа є загубленими³³.

Інший варіант доповіді теж носить теоретичний характер, хоча тут мимохідь згадуються історичні реалії казахської історії. Але основний акцент зроблено на співставлення теоретичних міркувань вчених з «геніальними» працями «вождя народів» – Й.В.Сталіна відносно методологічних питань етногенезу народів. Повсюкчас наголошується на невірному вирішенні «буржуазно-націоналістичними» вченими зазначених проблемних питань історичного розвитку суспільств. Враховуючи цю обставину, а також той факт, що тези доповіді підписані С.В.Юшковим в якості дійсного члена АН Казахської РСР³⁴, припускаємо, що доповідь готувалася в другому півріччі 1946 р. тут також вказується на важливість застосування комплексного підходу в справі вироблення правильної методики у вивченні питань, пов'язаних з виникненням народності; знову мова йде про те, що це питання є одним із основних питань історичної науки. Автор приділяє уваги постановці питання утворення народностей в період становлення феодальних держав. Вказується, що подібні народності є більш стійкими, порівняно з тими, які утворюються в епоху утворення варварських держав³⁵.

Теж саме стосується і виступу К.Г.Гуслистого – наразі теж є невідомим коли і де його було виголошено. Однак, через рік (31 березня 1945 р.), останній виступає на нараді в ЦК КП(б)У, де досить детально і фахово викладає свої думки з названої проблеми, що свідчить про попередню розробку ним теми. До цього виступу повернемося нижче.

Варто, зазначити, що К.Г.Гуслистий у своїх працях воєнного часу повторює основні положення стосовно походження української народності, часів її формування, викладені ще в нарисі 1937 р. «Київська Русь та феодальні князівства»³⁶. Проте, в деяких з них, передусім, науково-популярних, опублікованих

переважно у 1942–1943 рр., він називає населення Південної Русі вже з XIII ст. «українцями» та «українським народом», а Північно-Східної Русі – «росіянами»³⁷. Так, наприклад, в колективному доробку «Нарис історії України» вчений пише, що «Данило Романович очолив боротьбу **українського народу** проти німецьких і угорських загарбників, розгромивши перших під Дорогочином в 1238 р., і других під Ярославом в 1245 р.»³⁸. А з приводу об'єднання Романом Мстиславичем Галицького і Волинського князівств в єдину державу в кінці XII ст. К.Г.Гуслистий підсумовує: «Так виникло могутнє Галицько-Волинське князівство, яке довгий час відіграло головну роль в історії України і прагнуло об'єднати роздроблені українські землі в єдину централізовану державу»³⁹. Більше того, К.Г.Гуслистий навіть й для XII ст. використовує термін Україна, українські землі – на означення південноруських земель. Наприклад, він пише, що при князі Ярославі Осмосислі «Галичина» «стала найсильнішим князівством на території України»⁴⁰. Втім, К.Г.Гуслистий тут же констатує, що український, російський, білоруський народи «остаточно склалися коло XIV–XV ст.»⁴¹.

В своїй неопублікованій рецензії на «Нарис історії України» російський фахівець з проблем історії східнослов'янського середньовіччя М.Н.Тихомиров оцінив розділи нарису написані К.Г.Гуслистим досить негативно. В тому числі, були поставлені під сумнів погляди українського історика на початок утворення української народності⁴². Між іншим, М.Н.Тихомиров стверджує, що «Галицько-Волинська Русь не могла бути об'єднаним центром для України, бо білоруський і український народи в XIII ст. ще не склалися»⁴³. Тобто, із цього зауваження випливає, що росіяни вже склалися як народ. Тенденція ідентифікувати давньоруське населення з пізнішою великоруською народністю, а українців і білорусів вважати такими, що відокремилися від єдиного руського (фактично – російського) народу в XIII (XIV) – XV (XVI) ст. була характерна для частини авторитетних російських медієвістів, навіть, й в часи панування компромісної концепції «спільної колиски»⁴⁴.

Погляди К.Г.Гуслистого на час формування і виразної появи на історичній арені окремих східнослов'янських народів (українського і російського), викладені в деяких працях початку 40-х рр. мали тенденцію до наближення до положень схеми М.С.Грушевського. Втім, скоріше вони перегукувалися із поглядами провідного радянського російського історика Б.Д.Грекова, який вважав, що східнослов'янські народи почали складатися ще в надрах Київської Русі⁴⁵ і, в деякій мірі, з поглядами О.Є.Преснякова. Останній, хоча і був прибічником концепції «триєдиного руського народу», однак вважав, що «українська народність склалася в глибоких основах своєї національно-культурної індивідуальності за час блискучого, хоча й короткого, розквіту самостійного політичного життя Галицько-Волинської Русі Романа Мстиславовича – «самодержця всія Русі» і його знаменитого сина «короля Галицького» Даниїла»⁴⁶.

Під час війни з фашистською Німеччиною етногенезисні дослідження в СРСР прискорилися в зв'язку з необхідністю дати відсіч нацистським расовим доктринам походження народів, а також з метою показати етнічну спорідненість слов'янських народів і спільність їх історичного минулого. В свою чергу, наукове вивчення проблем слов'янського етногенезу сприяло популяризації, яка виконувала мобілізуючу роль для згуртування слов'янських народів в їх спільній боротьбі з німецьким фашизмом. Етногенез слов'янства досліджували в цей час А.Д.Удальцов, М.С.Державін, В.І.Пічета, В.В.Мавродін⁴⁷.

Вихід праць А.Д.Удальцова (1943 і 1944 рр.)⁴⁸, М.С.Державіна (1944 р.)⁴⁹ співпадає із звільненням від німецько-фашистських загарбників України і повторного об'єднання українських земель. Під час військових операцій Червоної армії по звільненню України готується і відзначається також і 290 річниця Переяславської Ради (січень 1944 р.). На цей раз подія відзначається вже на державному рівні. Пропозицію про відзначення цієї події в своєму листі до Й.В.Сталіна зробив М.С.Хрущов, який очолював компартію України⁵⁰. В проекті постанови ЦК КП(б)У «Про відзначення 290-річчя з дня приєднання України до Росії»

ця подія характеризується цілком позитивно⁵¹. Зокрема, вказується, що в 1654 р. «навічно був скріплений непорушний союз двох братніх народів – великого українського народу з великим російським народом»⁵². Далі в проекті постанови актуалізується «братерський союз» двох народів в минулому, який ще більше загартувався «у вогні Вітчизняної війни»⁵³. Історичну довідку для ЦК КП(б)У в зв'язку з річницею Переяславської Ради підготував ІУ, очевидно, М.Н.Петровський (бо це була його наукова проблематика). Хоча М.Н.Петровський «ритуально» посилається на обов'язкову догматичну тезу про «найменше зло», проте він оцінює приєднання України до Росії скоріше як «благо»⁵⁴. Важливим моментом в контексті нашої статті є встановлення М.Н.Петровським зв'язку між походженням двох народів та подіями середини XVII ст. Зокрема, він це робить в одному реченні: «український народ в боротьбі за національну незалежність – знайшов допомогу від братнього російського народу, з яким був зв'язаний спільністю історично-державності»⁵⁵. Таким чином, ідея возз'єднання українського народу, яку проводив у своїй монографії ще з довоєнного часу М.Н.Петровський, формулювання концепції про «єдиний народ» Київської Русі як спільного предка українців, росіян і білорусів поєднувалася в нього з тематикою, що була для нього головним предметом наукових зацікавлень, тобто – темою «Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. та приєднанням України до Росії»⁵⁶. Не дивно, що М.Н.Петровський іноді починає використовувати термін «возз'єднання» і до подій 1654 р.⁵⁷ Логіка міркувань тут очевидна: якщо, в добу Київської Русі існував єдиний східнослов'янський народ або єдина руська народність, яка після навали Батия поступово розпалася на три народності, то ці частини єдиного народу, що ніколи не забували про свою спільність, коли наступили сприятливі часи знову об'єднуються або ж возз'єднуються.

Наближення кінця війни з фашистами, звільнення українських земель, возз'єднання на цей раз ще і Закарпаття, боротьба

з ОУН–УПА тощо, знову актуалізувало, власне, так і не висвітлену «з марксистських позицій» проблему українського етногенезу. Партиїні ідеологи, все частіше нагадують науковцям про необхідність висвітлення даної проблеми. Одним із перших, серед них, виступив у 1944 р. директор Інституту історії партії при ЦК КП(б)У Ф.Ф.Єневич. Одним із основних недоліків, які, на його думку, наявні в працях науковців ПУ, він називає - «плутане висвітлення питання виникнення і оформлення української нації». Зокрема, йому не зрозуміло, «коли ж почалось і закінчилось оформлення української народності»⁵⁸. Й, дійсно, українські історики висловлювали, як розглянуто вище, суперечливі думки щодо зазначеного питання. До того ж вони, на думку Ф.Ф.Єневича, «до цього часу не розтрошили до кінця буржуазно-націоналістичних концепцій по цьому питанню, зокрема концепції Грушевського»⁵⁹.

Все ж таки, М.Н.Петровський на початку 1945 р., більш-менш виразно висловив свою думку на часи утворення української народності. На основі матеріалів вказаної монографії, він видав брошуру, в якій розвивав тему історії західноукраїнських земель в контексті боротьби за возз'єднання в єдиній українській державі. Брошура називалася, подібно до ряду довоєнних праць, «Західна Україна». Тут вчений зазначає, що український, як і російський та білоруський народи, «оформилися не раніше XIV ст.», а до цього часу «існувала єдина руська народність»⁶⁰ (тобто – давньоруська).

Питання про необхідність висвітлити з марксистсько-ленінських позицій проблему походження українського народу постійно піднімалося на нарадах політичного керівництва з творчою інтелігенцією (у тому числі - з істориками) в ЦК КП(б)У, які регулярно стали проводитися з березня 1945 р.⁶¹. Лише в березні 1945 р. відбулося 4 наради (10-го, 17-го, 22-го та 31-го числа цього місяця). Фактично, це була одна нарада з перервами між засіданнями в кілька днів. На ній ми дещо зупинимося.

У своєму вступному слові, відкриваючи перше засідання 10 березня, секретар ЦК КП(б)У К.З.Литвин попередив присут-

ніх про нерозголошення того, про що йтиметься мова на нараді⁶². Тобто, нарада прирівнювалася по своїй таємничості до військових нарад і це не дивно, бо історики вважалися «бійцями ідеологічного фронту», а «марксистсько-ленінсько-сталінське» висвітлення ключових для політичної орієнтації питань було пропагандистською зброєю в боротьбі з ідеологічним противником. Завданням наради, за К.З.Литвином, було обговорення всіх питань історії України, «яким необхідно в нових історичних умовах **надати особливе значення**»⁶³, тобто, політичного. Як вірно зазначають деякі сучасні дослідники, – «за відсутності в СРСР наукової політології політичні ідеї нерідко формулювалися під маскою тлумачення фактів минулих епох», а «найбільш бажані для комуністичних правителів перспективи проголошувалися не прямо, а під виглядом історичних інтерпретацій»⁶⁴.

Серед питань, поставлених на нараді, перше місце, як видно із виступів учасників, зайняли питання про важливість ширшого і «правильного» висвітлення історичних зв'язків українського і російського народів, ширшу популяризацію положень радянської історичної науки про місце і роль Київської Русі в історії трьох народів та подолання наявних серед українських істориків відступів від цих положень. В зв'язку з останнім, ставилося питання про боротьбу з проявами скочування до положень схеми історії України М.Н. Грушевського. Вкрай важливим і актуальним визнавалося вирішити врешті питання про походження української народності, час її утворення і остаточного сформування. Вчений секретар ІУ Ф.Є.Лось у своєму виступі досить в емоційній формі висловився, що навіть в ІУ «немає кому написати «про походження українського народу» й, що «треба з таким станом кінчати. Далі терпіти такого не можна»⁶⁵. Приймаючи до уваги, що науковці цілком усвідомлювали можливість репресій за кожне необережне і неузгоджене з ідеологічним апаратом слово в умовах сталінського тоталітаризму, а вказане питання носило важливе політичне значення, то і не дивно, що історики вважали небезпечним писати на цю тему без вирішення принципових складових аспектів проблеми ав-

торитетними фахівцями союзного центру. Про це відкрито казали на цих же нарадах ряд науковців. Зокрема, на березневій нараді 1945 р. (засідання 10 березня) М.Н.Петровський, наводячи приклади дискусійних питань (якраз ті, що перераховані нами серед головних питань цієї наради), визнає, що «ми не настільки авторитетні, щоби сказати так, або інакше» й свідчить: «... в нас кажуть, чого ж я буду класти голову на плаху, краще помовчати і почекати, що буде далі. Так воно і буває»⁶⁶. Сам М.Н. Петровський, наприклад, не вважає себе таким фахівцем, який здатний вирішити таке питання – коли ж виникла українська народність? Він «не може навести солідних аргументів з цього питання»⁶⁷. За свідченням, К.Г.Гуслистого, і він сам, і М.Н.Петровський відмовилися написати до «Исторического журналу» статтю на тему «Походження українського народу»⁶⁸. К.Г.Гуслистий теж вказує на одній із нарад, про причину цього: «треба сказати, що поки не порадишся з московськими істориками, не знаєш, де стати»⁶⁹. Він вказує також, що є «ряд важливих проблем, не розроблених в радянській історіографії» взагалі, не розроблених саме з «марксистсько-ленінських позицій», а тому українська радянська історична наука, «яка переживає перші кроки свого становлення» тим більше не в змозі їх вирішити⁷⁰. Необхідно вказати, що названі історики, як видно із їх виступів, вважали, що саме науковці мають вирішити ті чи інші наукові проблеми, а не партійні ідеологи. Так, той же К.Г.Гуслистий на нараді в квітні 1947 р. сміливо вказав К.З.Литвину на протиріччя і плутанину, які останній допустив у висвітленні ряду питань, зокрема, у питанні хронологічних меж утворення української народності⁷¹.

Виступ К.Г.Гуслистого на засіданні 31 березня 1945 р. наради в ЦК КП(б)У був один із найбільших⁷². Він зачепив всі актуальні дискусійні питання, про які була мова вище. Більше половини його виступу було присвячено проблемі походження і формування української народності. К.Г.Гуслистий досить добре орієнтується в історіографії питання, наводить основні точки зору дослідників із різних галузей гуманітарної науки на проблему

українського етногенезу. Для доказовості він наводить розгорнуті цитати з праць фахівців. Тобто, цей виступ К.Г.Гуслистого по названій проблемі, хоча і має історіографічний характер, все ж свідчить про те, що історик відповідно до п'ятирічного плану ПУ на 1941–1945 рр. займався якийсь час (напевно, з 1944 р.) цією науково-дослідною темою. К.Г.Гуслистий щодо питання часу зародження, формування і остаточного утворення української народності (як і російської та білоруської) дотримується своїх попередніх поглядів. А, саме – названі народності зароджуються в надрах Київської Русі (XI–XII ст.), процес формування йде в XIII–XIV ст., а остаточно три народності складаються в XIV–XV ст.⁷³ На відміну від деяких своїх праць 1942–1943 рр. К.Г.Гуслистий вже не застосовує терміни «українська» або «російська» народність стосовно XIII ст. Але, допускає наступні висловлювання: «Як Олександр Невський очолював боротьбу в північній Росії, **зароджуваної великоросійської народності** ..., так і Данило Романович очолював боротьбу південних руських земель, **зароджуваної української народності** ...»⁷⁴. Однак, на думку К.Г.Гуслистого термін «Україна» слід вживати щодо південноруських земель починаючи з XIV ст.⁷⁵ Історик торкається і питання про «єдиний руський народ» часів Київської Русі, але ніяк не виказує свого відношення до цієї концепції⁷⁶.

К.Г.Гуслистий у своєму виступі констатував, що до «цього часу ми не маємо жодної праці по висвітленню» питання про походження українського народу. Він вважає його одним із складних, таким, що «вимагає великої наукової дослідної праці», але питання «необхідно висвітлити»⁷⁷. В цьому місці виступу К.Г. Гуслистий і згадує про те, як він сам та М.Н.Петровський відмовилися написати статтю про походження українського народу, посилаючись на свою перевантаженість іншими роботами.

Отже, не дивлячись на визнання важливості висвітлення проблеми українського етногенезу, обидва виконавця (М.Н.Петровський і К.Г.Гуслистий) планової (ще з 1941 р.) теми, фактично відмовлялися її виконувати. Але виступ К.Г.Гуслистого на березневій нараді 1945 р. у присутності партійних ідеологів

засвідчив, що він спроможний розробити це питання. Можливо, не дивлячись на те, що К.Г.Гуслистий на той момент відмовлявся написати статтю, ґрунтовний виступ із проблеми в присутності партійного і наукового керівництва й був розрахований на те, щоби показати перед останніми свою компетентність, а, отже, переслідував мету добитися свого призначення головним виконавцем теми. І, дійсно, саме К.Г.Гуслистому було доручено, як впливає з архівних матеріалів, зайнятися розробкою проблем етногенезу та етнічної історії українців⁷⁸.

Поява у роки війни й відразу ж після неї низки праць по слов'янському та східнослов'янському етногенезу (праці А.Д.Удальцова, М.С.Державіна, В.В.Мавродіна, В.І.Пічети тощо), на які можна було орієнтуватися, зокрема – в питанні походження й часу оформлення трьох східнослов'янських середньовічних народностей, давала змогу К.Г.Гуслистому, спираючись на розробки «столичних корифеїв», врешті спробувати вирішити проблему українського етногенезу. Розгорнення в 1946–1947 рр. в УРСР нової кампанії боротьби з проявами «українського буржуазного націоналізму», з «залишками» школи М.С.Грушевського в історичній науці, критика праць ІУ, передусім М.Н.Петровського, унеможливили опублікування великої монографії останнього, де, між іншим, йшлося про етнічну історію українців. Таким чином, К.Г.Гуслистий міг скористатися нагодою виступити подібно до російських та білоруських (В.І.Пічета) колег, в якості засновника галузі досліджень в царині українського етногенезу.

Отже, вказана тема була продовжена й на наступний п'ятирічний термін (1946–1950 рр.), як планова тема для всього відділу історії феодалізму⁷⁹, хоча нею, головним чином, займався К.Г.Гуслистий. Як показують матеріали фонду НА ІУ, офіційно К.Г.Гуслистий приступив до її розробки в жовтні 1945 р., коли важливість виконання цього поновленого планового завдання, знову була підтверджена Вченою радою ІУ⁸⁰. Розуміючи, складність завдання, Вчена рада ІУ в котрий раз наголошувала на тому, що «У майбутньому потрібна комплексна розробка всі-

ма Інститутами суспільних наук проблеми «Походження українського народу»⁸¹.

На кінець року, головний виконавець теми вже звітує про часткове опрацювання літератури питання⁸² (фактично, він це зробив набагато раніше). Ця тема була визначена на перше півріччя 1946 р. як окремий науково-дослідний напрямок, за який відповідав заввідділом історії феодалізму⁸³. Спочатку було заплановано написання К.Г.Гуслистим на цю тему наукової статті (від написання якої він відмовлявся ще на початку 1945 р.) в термін не пізніше 1 квітня 1946 р.⁸⁴ В II-му кварталі 1946 р. вчений запланував виголосити на Вченій раді Інституту доповідь з аналогічною назвою⁸⁵, а в II-му півріччі виступити з рядом науково-популярних лекцій (у м. Києві) на теми: «Походження українського народу» та «Київська держава»⁸⁶. Дійсно, до травня 1946 р. науковець підготував статтю «Про походження українського народу» і виступив з нею на Вченій раді ІУ, яка відбулася 22 травня 1946 р.⁸⁷.

В цей же день вийшла постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про проведення виїзної сесії відділу суспільних наук АН УРСР», в якій дозволялося провести цю сесію 27–31 травня 1946 р. у м. Львові⁸⁸. Вибір місця проведення сесії був не випадковим, якщо розглянути план її проведення, вміщений в додатку до постанови і теж затверджений вищевказаними органами. В плані, зокрема, значаться актуальні для ідеологічної боротьби в умовах Західної України того часу доповіді. Це доповіді, які мали бути виголошені на пленарному засіданні, академіка М.Т.Рильського – «Дружба слов'янських народів» та академіка Л.А.Булаховського – «Східнослов'янські мови як джерело побудування спільнослов'янської акцентології». В плані ж однієї із секцій значиться доповідь К.Г.Гуслистого «До питання про походження українського народу»⁸⁹. Доповідь мала бути виголошена саме на основі вказаної вище статті, як про це можна дізнатися із Протоколу засідання Вченої Ради ІУ від 22 травня 1946 р.⁹⁰ Можливо машинопис саме цієї статті-повіді, якому архівні працівники надали назву «Матеріали к вопросу о про-

исхождении украинской народности и нации. Полемика по этому вопросу» і знайдено нами в особовому фонді К.Г.Гуслистого в ІА НБУ ім. В.І.Вернадського⁹¹.

Враховуючи наукову і політичну актуальність доповіді К.Г.Гуслистого «Про походження українського народу», те, що вона мала бути виголошена на виїзній сесії Відділу суспільних наук АН УРСР у Львові, доповідь була заслухана і ретельно обговорена на спеціальному засіданні Вченої ради ІУ, яке відбулося 22 травня. Про неабияку важливість висвітлення даної тематики і про саму важливість проведення сесії у Львові, свідчить присутність на Вченій раді й участь в обговоренні доповіді одного із головних ідеологів компартії України, члена політбюро ЦК КП(б)У, заступника голови РНК Д.З.Мануїльського. Втім, він був академіком АН УРСР, професором, рахувався співробітником ІУ і членом його Вченої ради. Ще на початку засідання Д.З.Мануїльський висловив побажання, щоби присутні «висловили свої враження, наскільки переконливими є висунуті доповідачем положення»⁹². Виступаючи, в цілому, схвалили доповідь К.Г.Гуслистого, але, кожний з них зробив певні критичні зауваження, які доповідач був зобов'язаний врахувати і, навіть, для допомоги йому в цьому були виділені Ф.О.Ястребов та А.О.Введенський. Під час обговорення було вказано, що доповідь носить історіографічний характер і не вичерпує питання. Зокрема, Ф.О.Ястребов зауважив, що К.Г.Гуслистому «не удалось задовільно висвітлити ... етнічне походження народу»⁹³. Як показує аналіз наявних у особовому фонді К.Г.Гуслистого чернеток, як цієї (здогадно) доповіді, так і доповіді 1947 р., він так і не виправив цю прогалину в достатній мірі. Нами мається на увазі, як теоретичний аспект, так і розкриття К.Г.Гуслистим питання про фактичну історію попереднього етногенезу українців до утворення народності. Співробітник відділу історії феодалізму І.Д.Бойко, теж причетний до розробки даної теми, наголосив на тому, що «варто було б більш чітко розібрати питання про єдність народу часів Київської держави»⁹⁴. Це питання, як показує аналіз чернеток, дійсно висвітлено К.Г.Гуслистим досить нео-

днозначно, але ця концепція тільки недавно з'явилася і, взагалі, ще не була достатньо теоретично і фактологічно розроблена в радянській гуманітаристиці. Також і Ф.П.Шевченко зауважив, що доповідач «не дає повні відповіді на ряд проблем зв'язаних з походженням українського народу». Він запропонував змінити назву доповіді – «щоб вона відповідала її фактичному змістові – **до постановки питання про походження української народності**»⁹⁵. Тобто, Ф.П.Шевченко вважав, що саме К.Г.Гуслистий перший серед радянських вчених зробив спробу постановки даного питання. Ця зміна назви доповіді була відразу врахована у постанові РНК і ЦК КП(б)У, яка датована тим самим днем, що і засідання Вченої ради ІУ. І, це, не дивно, бо на засіданні Вченої ради був присутній Д.З.Мануїльський, за підписом якого (зі сторони уряду) і вийшла, власне, вказана постанова.

Серед критичних зауважень, висловлених по доповіді К.Г.Гуслистого, були зауваження Д.З.Мануїльського, Л.А.Коваленко, П.А.Лаврова щодо необхідності більш коректно критикувати погляди львівського історика М.М.Кордуби, бо ж і він радянський вчений⁹⁶. Тут виразно можна побачити тенденцію певного загравання політичного керівництва УРСР і вимушених виконувати його вказівки київських істориків з західноукраїнською інтелігенцією (зокрема, з середовищем істориків), яка сформувалася в дорадянський час, але відносилася лояльно до нової влади, з метою її залучення до свого табору. Якраз в цьому контексті потрібно, розуміти зауваження Ф.Є.Лося по доповіді, що він бачить позитивне в тому, що проблема походження українського народу «буде поставлена у Львові перед ученими західних областей України»⁹⁷. А М.Н.Петровський зауважив, щоби доповідач приготувався «до тих заперечень, які будуть зроблені на сесії по доповіді з боку львівських учених»⁹⁸. Як проходила сесія у Львові, чи були заперечення зі сторони західноукраїнських гуманітаріїв на деякі положення доповіді К.Г.Гуслистого невідомо. Знаємо, лише, що він таки виступив на цій сесії⁹⁹. І, до речі, як це видно із чернетки доповіді, критика поглядів М.М.Кордуби К.Г.Гуслистим, дійсно стала дуже

тактовною. Більше того, спокійною була і критика положень інших істориків школи М.С.Грушевського. Напевно, тому ця доповідь, яка в тематичному плані стоїть як стаття до журналу обсягом 2 аркуша¹⁰⁰, так і не вийшла в світ, бо влітку 1946 р. розпочався новий виток кампанії критики «буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського та його «школи».

Наприкінці літа 1946 р. сталінський режим посилив реакційну внутрішню політику, що проявилось, зокрема, в репресіях проти представників гуманітарної інтелігенції СРСР як носіїв «інакомислення». Вони розпочалися після виходу постанови ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» и «Ленинград» від 14 серпня 1946 р. В свою чергу керівництво УРСР, у зв'язку з більш актуальною в умовах України проблемою – боротьбою з українським повстанським рухом в західних областях, очолюваного ОУН–УПА, вирішило поєднати «всесоюзну» боротьбу з «інакомисленням» із боротьбою з проявами українського «буржуазного націоналізму» в середовищі гуманітарної інтелігенції УРСР, а відтак, із популяризацією «хибних націоналістичних» поглядів серед населення УРСР.

Ще в червні 1946 р. в ЦК КП(б)У відбулася республіканська нарада з питань пропаганди. На ній, зокрема, з великою доповіддю «Стан і завдання ідеологічної роботи на Україні» виступив один із головних партійних ідеологів, секретар ЦК КП(б) К.З.Литвин. Він констатував, що в царині ідеологічної роботи в Україні існують «великі недоліки і помилки». Секретар ЦК закликав присутніх до посилення ідеологічної боротьби й намітив її основні напрямки і завдання¹⁰¹. Серед головних завдань ідеологічної боротьби доповідач поставив завдання боротьби з залишками концепції М.С.Грушевського і його школи в гуманітарній галузі, насамперед, в історичній науці. К.З.Литвин піддав критиці «націоналістичні» історичні погляди М.С.Грушевського. Секретар ЦК КП(б)У висунув перед істориками завдання, яке вважав «вкрай необхідним і невідкладним» в умовах ідеологічної боротьби в УРСР того часу, завдання «підготовки і видання спеціальних досліджень, монографій та популярних праць,

викриваючих націоналістичні погляди Грушевського і його школи»¹⁰². В зв'язку з цим, партідеолог ще раз підтвердив необхідність висвітлення істориками таких «важливих принципових питань», як «походження українського народу, приєднання України до Росії та україно-російські відносини в наступні роки». К.З.Литвин відмітив, що всі ці питання ставляться українськими радянськими істориками вперше¹⁰³. Стосовно досліджень проблеми українського етногенезу К.З.Литвин нагадав історикам, що в роки війни 1941–1945 рр. вийшли нові праці з проблеми «виникнення слов'янських народів», що, таким чином, створює необхідне підґрунття й для вирішення питання про походження українців¹⁰⁴.

Директор ІУ М.Н.Петровський у своєму виступі на цій нараді вказав на наявність окремих поглядів М.С.Грушевського в ряді популярних праць, що є найбільшою загрозою для формування «правильного» історичного світогляду. Конкретні приклади, які навів М.Н.Петровський, якраз стосувалися висвітлення історії Київської Русі та питання часів утворення українського народу¹⁰⁵. Цікаво, що серед праць, які «правильно» висвітлюють історію Київської Русі, він назвав праці В.В.Мавродіна¹⁰⁶. В першу чергу, М.Н.Петровський мав на увазі монографію останнього «Образование древнерусского государства» (1945 р.), в одному із розділів якої, В.В.Мавродін виклав концепцію про давньоруську народність – «спільного предка» білорусів, росіян і українців.

Через 10 днів після виходу Постанови ЦК ВКП(б) від 14 серпня 1946 р. була видана постанова ЦК КП(б)У «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії української літератури»¹⁰⁷. В постанові, а також у пізніших виступах головних ідеологічних працівників КП(б)У¹⁰⁸ пролунала й критика роботи ІУ і ряду колективних праць Інституту, які вийшли у воєнний і передвоєнний час (насамперед, «Короткого курсу історії України» і I тому «Історії України»). Історики звинувачувалися в тому, що вони «не перебороли впливу буржуазно-націоналістичної «школи» Грушевського», «не дали марк-

системської критики історичної концепції Грушевського» тощо. А тому від них вимагалось «дати розгорнуту критику і викрити буржуазно-націоналістичні твердження Грушевського, показати їх ненауковість і реакційність»¹⁰⁹.

В зв'язку з цим Вчена рада ІУ вимушена була внести корективи в план науково-дослідних робіт на друге півріччя 1946 р. В першу чергу було поставлено завдання написати новий Короткий курс історії України і підготувати збірник статей «Проти буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського і його «школи»». До травня 1947 р. К.Г.Гуслистий мав підготувати до даного збірника, як планове завдання, статтю «Критика буржуазно-націоналістичної концепції Грушевського про походження українського народу» (інша назва – «Критика націоналістичних поглядів М.Грушевського на походження українського народу»)¹¹⁰. Цікаво, що М.М.Кордуба мав підготувати до збірника статтю під назвою – «Націоналістична концепція Київської Русі в працях М.Грушевського», а І.П.Крип'якевич – статтю «Критика націоналістичної концепції Грушевського в питанні взаємовідносин (дружби) українського і російського народів (до 1648 р.)»¹¹¹.

Співробітники ІУ (і, в тому числі, К.Г.Гуслистий) прочитали також в різних установах м. Києва 40 науково-популярних лекцій проти концепції М.С.Грушевського і його школи із 80 лекцій, взагалі прочитаних того року. Окрім наукової розробки актуальної проблеми походження українського народу, К.Г.Гуслистий долучився безпосередньо і до її популяризації, як через читання згаданих науково-популярних лекцій, так і в періодиці. Наприклад, у вересні 1946 р. в газеті «Радянська Україна» була опублікована його стаття, де висвітлювалося походження трьох східнослов'янських народностей. В ній, між іншим, була дана одна із перших спроб популяризації концепції про давньоруську народність (у К.Г.Гуслистого: «древнеруський народ часів Київської Русі»)¹¹².

На засіданні Вченої ради ІУ 17 вересня 1946 р., з доповіддю про завдання Інституту в світлі постанов серпневого пленуму

ЦК КП(б)У виступив вчений секретар ІУ Ф.Є.Лось. Виходячи із партійних настанов, він, зокрема, запропонував скликати в Києві наукову сесію разом з представниками АН союзних республік під назвою «Про походження слов'янських народів», на якій зробити доповіді про походження українського, білоруського, російського та інших народів. В цьому його підтримали члени Вченої ради і, відповідно ухвалили рішення про проведення даної сесії. Організаційну роботу по підготовці проведення сесії було покладено на відділ історії феодалізму.

Ймовірно, К.Г.Гуслистий і співробітники його відділу зуміли викликати зацікавлення в академічних колах союзних республік, бо в 1947 р. знову у Львові¹¹³ (спочатку планувалося в Києві¹¹⁴) відбулася виїзна сесія на цей раз вже відділу філософії і історії АН СРСР. На сесії мали бути заслухані, а потім обговорюватися три доповіді про походження, окрім українського, ще двох інших східнослов'янських народів¹¹⁵. Чернетка доповіді К.Г.Гуслистого «До питання про походження українського народу», яка нами знайдена в його особовому фонді, напевно і є тією доповіддю, яку історик виголосив на львівській сесії 1947 р. Доповідь у звіті знову вказана як стаття обсягом у два аркуші¹¹⁶. Фактично це та сама праця, що і написана ще на початку 1946 р., але з деякими змінами, що в основному стосуються врахування нової літератури за цей період. Остання обставина і дає можливість приблизно датувати машинопис початком 1947 р.

На липень 1947 р. було заплановано К.Г.Гуслистим також здати до друку брошуру «Походження українського народу» обсягом 3 авт. аркуші¹¹⁷. Чи була вона написана – не відомо.

Нарешті, ця проблема повинна була бути висвітлена в новому виданні «Короткого курсу історії України», який готувався колективом ІУ для широкого загалу. І, дійсно, в IV-му розділі курсу за авторством К.Г.Гуслистого містився параграф «Утворення української народності»¹¹⁸. Науковець вважав цю проблему достатньо розробленою для популяризації і настоював на тому, що цей параграф мав бути поданий в курсі – коротко і в «догматичній формі»¹¹⁹.

Проте, подальша робота над проблемою українського етногенезу і її популяризацією була призупинена внаслідок «погрому» ІУ після виходу постанови від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії АН УРСР»¹²⁰, яку інспірував тодішній перший секретар ЦК КП(б)У Л.М.Каганович. Найбільшу кількість «націоналістичних помилок» знайшли в попередніх опублікованих працях першої половини 40-х рр. директора ІУ М.Н.Петровського і головного виконавця теми «Походження української народності» К.Г.Гуслистого. Тому, зокрема, останній втратив у партійного керівництва довіру і не міг більше займатися дослідженням такої політично важливої теми, але справа була не тільки в «помилках» К.Г.Гуслистого. З огляду на невирішеність ряду принципових питань в історичній науці СРСР, що засвідчили виступи істориків на нарадах в ЦК КП(б)У, дослідження питань українського етногенезу було тимчасово призупинено. Про це, зокрема, свідчить той факт, що в плані-проспекті нового варіанту «Короткого курсу історії України» параграф «Утворення української народності» був знятий¹²¹.

Наступний період поновлення роботи ІУ і К.Г.Гуслистого з дослідження проблеми українського етногенезу припадає на кінець 40-х рр., але то вже була інша історіографічна ситуація.

Таким чином, у зв'язку з переглядом положень історичної концепції М.С.Грушевського з другої половини 30-х рр. постало питання про вироблення нового радянсько-«марксистського» бачення питання про місце Київської держави в історії східних слов'ян. Безпосередньо з цим переглядом було пов'язано питання про початок утворення і про хронологічні межі формування української народності. Якраз в той момент, коли в радянській історичній науці було прийнято нове положення про Київську Русь, як «спільну колицку», у 1939–40-х рр. відбувається возз'єднання українських земель у складі УРСР. Актуальним стає у зв'язку з цим показ історичної єдності, соборності українського народу, історія його боротьби за незалежність, за возз'єднання в єдиній українській державі. Все це

актуалізує дослідження проблеми походження української народності: ця проблема була включена в п'ятирічний науковий план (1941–45 рр.) інститутів відділення суспільних наук АН УРСР. Напередодні і в роки війни висвітлення етнічної історії українців починає поєднуватися з положеннями про спільність походження з російським народом, про спільну боротьбу двох народів з іноземними загарбниками та експлуататорами, про їх віковічну дружбу. З початком звільнення України від фашистів перед радянським урядом постає проблема боротьби з українським повстанським рухом Західної України, який в своїй ідеології спирався на історичні концепції («українських буржуазних націоналістів»), зокрема школи М.С.Грушевського. Тому знову актуалізується необхідність висвітлення проблеми походження української народності на «марксо-ленінських» засадах, що до сих пір не було зроблено, не дивлячись на спроби М.Н.Петровського і, ймовірно, С.В.Юшкова. До цього завдання в 1945 р. підключається й К.Г.Гусликий, який врешті стає головним виконавцем теми. Він та його колеги доклали чимало зусиль в 1945–47 рр. для популяризації поглядів щодо спільності походження східнослов'янських народів в науково-популярних лекціях та періодиці, піддали критиці відповідні положення концепції М.С.Грушевського. К.Г.Гусликий в 1945–47 рр. в кількох неопублікованих статтях та доповідях висвітлив питання походження української народності в історіографічному ракурсі, але комплексно ця проблема так і не була вирішена на той час. Втім, комплексний підхід до висвітлення проблеми українського етногенезу ще достатньо не використаний і до сьогодні.

1. Див., напр.: Ісаєвич Я.Д. Проблема походження українського народу: історіографічний і політичний аспект // Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С.22-42; Етнічна історія Давньої України. – К., 2000. – 280 с. (Рец.: Павленко Ю. На шляху створення наукової концепції походження українського народу // УГО. – Вип. 6. – С.9–25); Етнічні процеси у середньовічному слов'янському світі (Матеріали «круглого столу») // УІЖ. – 2001. – №3. – С.3–47;

Балушок Василь. [Рец.]: Ruthenica. Том 1 / Наукові редактори В.Ричка, О.Толочко. – К.: Ін-т істор. України НАН України. – 2002. – 184 с. // УГО. – Вип. 8. – С. 179–192) та ін.

2. Див.: Коваль М.В., Рубльов О.С. Передмова // У лещатах тоталітаризму: Інститут історії України НАН України (1936–1956 рр.): 36 документів і матеріалів: У 2-х частинах / Упоряд.: Р.Я.Пиріг (керівник), Т.Т.Гриценко, В.М.Мазур, О.С.Рубльов. – К., 1996. – Ч. . – С.25.

3. Див., напр., доповідь на республіканській нараді з пропаганди при ЦК КП(б)У, що відбулася 24–26 червня 1946 р., секретаря ЦК КП(б)У К.З. Литвина: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 436. – Арк. 22–38.

4. Див. про це: Юсова Н. Зародження теорії про давньоруську народність в історичній науці СРСР // Український історичний збірник – 2001. – К., 2002. – С. 34–78.

Див., пояснення з цього приводу К.Г.Гуслистою під час його виступу на нараді в ЦК КП(б)У в квітні 1947 р.: З стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці. 20–30 квітня 1947 р. // У лещатах тоталітаризму ...– Ч. II. – С. 52.

5. Див., напр.: Юсова Н. Погляди істориків УРСР 30-х – початку 40-х рр. на етнічні процеси в історії східних слов'ян доби Київської Русі // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий зб. наук. пр. – Вип. 6. – К., 2002. – С.101–111.

6. Див.: Греков Б.Д. Древнейшие судьбы Западной Украины // Новый мир. – 1939. – № 10–11. – С. 248–256.

7. Там само. – С.256.

8. Белоусов С.М. Крах польської держави і з'єднання великого українського народу в єдиній Українській державі – УРСР // Західна Україна. Збірник під ред. С.М.Белоусова і О.П.Оглобліна. – К., 1940. – С. 97–109.

9. Декларація Українських Народних Зборів про входження Західної України до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки // Там само. – С.126 (С. 125–126).

10. Див., напр.: Марченко М. Присоединение Украины к России 16-54 г. // Большевицкое знамя. – Одесса, 1939. – 18 января. – С.2; Пе-

тровський М. Переяславська Рада 1654 року: До 285-річчя з часу приєднання України до Росії // Пролетарська правда. – 1939. – С. 2. – 18 січня.; Його ж: Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії: До 285 річчя // Чорноморська Комуна. – Одеса, 1939. – 18 січня. – С.3 тощо.

11. Петровський М.Н. Західна Україна у визвольній війні українського народу проти шляхетської Польщі (1648–1654 рр.) // Західна Україна. – С.64.

12. Див.: Историк-марксист. – 1938. – №8. – С.16–28.

13. Див.. напр.: Стенограма виступу директора Інституту історії України АН УРСР М.Н. Петровського на нараді з питань історії України в ЦК КП(б)У. 10 березня 1945 р. // У лещатах тоталітаризму ... – Ч. II. – С.11.

14. Сапегін А.А. Тематичний план АН УРСР // Вісті АН УРСР. – 1941. – №1. – С. 44–45.

15. Академія наук УРСР у 1941 р. / Склали: С.Є.Боржковський, Т.О.Времєва та ін. – К., 1941. – С.110.

16. Див.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 152. – Стаття проф. М.Н.Петровського «Воссоединение украинского народа в Украинском советском государстве». 1949 р. (на 106 арк.). – Арк. 1.

17. Там само. – Арк. 1.

18. Там само. – Арк. 1.

19. Див.: Там само. – Арк. 1–106.

20. Петровський М. Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі. – К.–Х., 1944. – 28 с.; Петровський Н. Н. Воссоединение украинского народа в едином украинском советском государстве. – М., 1944. – 87 с. та ін.

21. Див.: Ф. 230, оп. 1, спр. 61. – 181 арк.; спр. 62. – 192 арк.; спр. 63. – 184 арк.; спр. 64. – 219 арк.

22. Аналіз її див., напр.: Юсова Н. Зародження теорії про давньоруську народність в історичній науці СРСР // Український історичний збірник-2001. – К., 2002. – С.50–52.

23. Петровський М.Н. Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів // Праці січневої сесії АН УРСР. – Ч.1: Доповіді відділу суспільних наук. – Уфа,

1942. – С.5–22. Пор.: ІА НБУ ім. В.І.Вернадського. – Ф. 230. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 83–128. Сам М. Петровський під час наради істориків 16 вересня 1947 р. при ЦК КП(б)У вказував на те, що дана проблематика якраз в такому ракурсі ним розроблялася ще в 1940–41 рр.: «...Це питання в нас в Інституті іноді трактувалося. Київська Русь – спільна історія російського, українського і білоруського народів. Я написав на цю тему статтю. Випадково чернетка тої статті збереглась під час евакуації і я зміг уже в кінці 1941 р. написати на цю тему статтю і в 1942 р. вона вийшла з друку в одному з видань Академії наук. Стаття під заголовком «Київська Русь – спільний початковий період історії українського, російського і білоруського народів». – ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.759. – Арк.30.

24. Петровський М.Н. Київська Русь ... – С.5-22.

25. Юшков С.В. [Рецензія]: Воблій К., Гуслий К. та ін. Нарис історії України. – Уфа, 1942 // Исторический журнал. – 1943. – №7. – С.90.

26. Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі – НА ІУ. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 14.

27. ЦДАМЛІМ України. – Ф.1292. – Оп.1. – Спр.57. – Юшков С.В. Тези доповідей: «Общины предпосылки возникновения народности», «К вопросу о политических формах феодального государства (до XIX века)» та ін. [Автограф, машинопис з авторською правкою]. [1930-і рр. – 1951 р.]. 7 док. – 41 арк. Перший варіант являється автографом без назви і міститься на 1–6 арк. Другий – носить вже вказану назву і є машинописом з авторизованими правками та займає 7–14 арк.

28. На 5 арк. Знаходиться запис, що його вчений просто не бере до уваги, а перекреслює як непотрібний: «Календарный план по написанию работы «Очерк по истории Казахского...». – Там само. – Арк. 5. А враховуючи ту обставину, що аналогічне завдання було плановим для С.В.Юшкова під час його евакуації в складі викладачів та студентів Московського юридичного Інституту до м. Алма-Ати в період з 16 листопада 1941 р. по 16 жовтня 1943 р., то приблизно в цей же час робився виклад думок вченого відносно проблем етногенезу. Ймовірно, що, враховуючи нестачу паперу, не повністю використані аркуші могли бути задіяні як чернетки ще протягом деякого часу і після повер-

нення до Москви. – Там само. – Ф.1292. – Оп.1. – Спр.124. – Автобіографія Юшкова С.В. – Арк. 2.

29. Там само. – Ф.1292. – Оп.1. – Спр. 57. – Арк.1.

30. Там само. – Арк. 1, 1 зв .

31. Там само. – Арк. 1 зв., 2.

32. Там само. – Арк. 2, 2 зв.

33. Там само. – Арк. 5–6.

34. Там само. – Ф.1292. – Оп.1. – Спр. 120. – Постанова Президії Верховної ради та ЦК КП(б) Казахстану про створення АН Казахської РСР та затвердження її дійсних членів та член-кореспондентів. – Арк.1. Ця подія відбувалася 2 червня 1946 р. Впродовж певного часу після обрання С.В.Юшкова дійсним членом новоствореної АН КазРСР, він повсякчас це застосовує для титулування своєї особи, хоча те, що згадка про член-кореспондентство в АН УРСР інколи (не в особливо актуальних моментах) опускається.

35. Там само. – Ф.1292. – Оп.1. – Спр.57. – Арк. 13–14.

36. Розгляд цих положень див., напр.: Юсова Н. Зародження ...– С.46–47.

37. Нарис історії України / За ред. К.Гуслистого та ін. – Уфа, 1942. – С.46–47; К.Г.Гуслистий. Данило Галицький ...– С.2–12; Він же. Борьба українського народу проти німецьких загарбників у XIII–XV ст. – С. 6–8 тощо.

38. Нарис історії України / За ред. К. Гуслистого та ін. – Уфа, 1942. – С. 46–47.

39. Там само. – С.41.

40. Там само. – С.40–41.

41. Там само. С. 40.

Тому, К.Г.Гуслистий, який був у той час у відрядженні до Москви і отримав там цю рецензію, приховав її від дирекції і співробітників свого Інституту. Коли ця обставина виявилася він вперто не хотів визнати себе винним, за це та й інші провини йому була винесена догана. Див.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 46. – Арк. 160–163, 177.

42. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 46. – Отзвєв о книге «Нарис історії України» (Изд. АН УССР. – Уфа – 1942 г.). 15.ІІІ.1943 г. Проф. М.Тихомиров. – Арк.110–111 (105–116).

43. Там само. – Арк. 111.
44. Див. з цього приводу, напр.: Ісаєвич Ярослав. Вк. пр. – С.27–29.
45. Див., напр.: Греков Б.Д. Киевская Русь. – М.-Л., 1939. – С.8.
46. Див.: Пресняков А.Е. Украина // Вестник культуры и политики. – 1918. – № 9. – С. 6.
47. Про це див.: Юсова Н. Зародження теорії. – С.34–78.
48. Удальцов А.Д. Начальный период восточнославянского этногенеза // Исторический журнал. – 1943. – № 11–12. – С.67–72; Его же. Теоретические основы этногенетических исследований // Известия АН СССР. – 1944. – Вп. I. – № 6. – С.252–265.
49. Державин Н.С. Происхождение русского народа – великорусского, украинского, белорусского. – М., 1944.
50. Див.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 91. – Письмо тов. Хрущева Н.С. тов. Сталину об ознаменовании 290-летия со дня присоединения Украины к России. Материалы к докладу 26 годовщины Великой Октябрьской революции. 30 окт. 1943 – 18 янв. 1944 г.г. – 47 арк.
51. Там само. – Проект об ознаменовании 290-летия со дня присоединения Украины к России. Постановление ЦК КП(б)У. – Арк. 45–47.
52. Там само. – Арк. 45.
53. Там само. – Арк. 46.
54. Див.: Там само. – Спр. 150. – Переяславська Рада 18 січня 1654 р. (Довідка). – Арк. 154–156.
55. Там само. – Арк. 154.
56. Докторська монографія М.Н.Петровського була присвячена саме цій темі: Петровський М. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648 16-54 рр.) / Нариси з історії України. – Вип. IV. – 1939.
57. Див., напр.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 385. – Стенограма совещания по вопросам истории Украины от 10 марта 1945 г. – Арк. 18–19.
58. Довідка директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України Ф.Ф.Єневича «Про недоліки в роботі Інституту історії України АН УРСР» // У лещатах тоталітаризму ...– Ч. I. – С. 127–128.
59. Там само. – С.128.
60. Петровський М.Н. Західна Україна. – К., 1945. – С.9.

61. Див., напр.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 385. – Стенограмма совещания по вопросам истории Украины от 10 марта 1945 г. – Арк. 17–21; Стенограмма совещания при отделе Агитации и пропаганды ЦК КП(б)У от 17 марта 1945 г. – Арк. 49, 74; Стенограмма совещания историков при ЦК КП(б)У от 22 марта 1945 г. – Арк. 89; Стенограмма совещания историков при ЦК КП(б)У от 31 марта 1945 г. – Арк. 148–174, 181–183; Там само. – Спр. 436. – Стенограмма республиканского совещания по пропаганде при ЦК КП(б)У 24 – 26 июня 1946 г. – Арк. 22–24, 29–30, 105 тощо.
62. Там само. – Спр. 385. – Арк. 1.
63. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 385. – Арк. 1.
64. Див.: Ісаєвич Ярослав. Вк. пр. – С.26.
65. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр. 385. – Арк. 74.
66. Там само. – Арк. 20, 18. Повністю цей виступ М.Н. Петровського опублікований в: У ледачах тоталітаризму ...– Ч. II. – С. 8–15.
67. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр. 385. – Арк. 21.
68. Там само. – Арк. 166.
69. З стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці. 29–30 квітні 1947 р. // У ледачах тоталітаризму ...– Ч. II. – С. 57.
70. Там само. – С. 56–57.
71. Там само. – С.57–59. Див.: Литвин К. Об истории украинского народа // Большевик. – 1947. – Апрель. – №7. – С.41–56.
72. Див.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 385. – Арк. 148–174, 183.
73. Там само. – Арк. 169, 183.
74. Там само. – Арк. 150.
75. Там само. – Арк. 174.
76. Там само. – Арк. 166–167.
77. Там само. – Арк. 166.
78. Див.: ІА НБУ ім. В.І.Вернадського. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 26, спр. 112 та ін.; НА ІУ. – Оп. 1, спр. 87, 89, 124 та ін.
79. Див.: НА ІУ. – Оп.1. – Спр.87. – Арк.1.
80. Там само. – Спр. 65. – Арк. 11, 13.
81. Там само. – Арк. 47.

82. Там само. – Арк. 13.
83. Там само. – Спр. 77. – Арк. 24.
84. Там само. – Спр. 89. – Арк. 4
85. Там само. – Спр. 87. – Арк. 7.
86. Там само. – Арк. 5.
87. Там само. – Спр. 79. – Протокол № 4. – Арк. 5.
88. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2. – Оп. 7. – Спр. 3352. – Постанова № 937. – Арк. 163.
89. Там само. – Додаток № 1. – Арк. 164.
90. НА ІУ. – Оп.1. – Спр. 79. – Арк.5.
91. Див.: Ф.32. – Оп.1. – Спр. 112. – Матеріали к вопросу о происхождении украинской народности и нации. Полемика по этому вопросу. – 57 арк.
- Інший машинопис з рукописними правками, який ми знайшли в цьому ж фонді, здавалося і мав би бути чернеткою статті-довіді, написаної в першій половині 1946 р., бо ж так і називається «До питання про походження українського народу» (див.: Там само. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 26. – 87 арк.) Дані праці архівними працівниками датуються не раніше, ніж 1945 р. Але аналіз матеріалів фондів НА ІУ, ІА НБУ ім. В.І.Вернадського та ЦДАВО України, а також бібліографічних посилань К.Г.Гуслистого до цих праць дає можливість більш-менш вірогідно атрибутувати їх та встановити час написання: першу працю, яка являє собою майже готову статтю із незначними правками, слід датувати, приблизно першою половиною 1946 р. і вона, ймовірно і є статею-довіддю, підготовленою науковцем в той час. Другу, яка являє собою один із чернеткових варіантів, ймовірно, тієї доповіді, яка була виголошена на одній із наукових сесій вже в 1947 р., – приблизно кінцем 1946 р. – І-ою половиною 1947 р.
92. НА ІУ. – Оп.1. – Спр.79. – Арк.5.
- Фактично в основі цієї доповіді-статті був історіографічний виступ К.Г.Гуслистого на березневій нараді 1945 р. в ЦК КП(б)У.
93. Там само. – Арк. 5.
94. Там само. – Арк. 5 зв.
95. Там само. – Арк. 5 зв.

96. Там само. – Арк. 5, 5 зв.
97. Там само. – Арк. 5 зв.
98. Там само. – Арк.5 зв.
99. Там само. – Спр.77. – Арк. 28.
100. Там само. – Арк.16.
101. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 436. – Стенограма республіканського совещання по пропаганде при ЦК КП(б)У 24–26 июня 1946 г. – Арк. 7–102.
102. Там само. – Арк. 28–38.
103. Там само. – Арк. 23–24.
104. Там само. – Арк. 22.
105. Там само. – Арк. 103–106.
106. Там само. – Арк.105.
107. Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в «Нарисі історії української літератури». З постанови ЦК КП(б)У від 24 серпня 1946 р. // Вісті АН УРСР. – 1946. – №8. – С.3–5.
108. Так, напр., жорсткої критики піддав роботу співробітників ІУ на зборах Відділу суспільних наук АН УРСР секретар ЦК КП(б)У по пропаганді І.Д.Назаренко (див.: НА ІУ. – Оп.1. – Спр.79. – Арк.8). Див., також: Литвин К.З. Про стан і завдання ідеологічної роботи на Україні. (Скорочена стенограма доповіді на сесії АН УРСР 20.XI.1946 // Вісті АН УРСР. – 1946. – № 9–10. – С. 9–11; Ісакович В.М. Швидше виправити перекручення і помилки в ідеологічній роботі // Вісті АН УРСР. – 1946. – № 8. – С.7–9.
109. Ісакович В.М. Вк. пр. – С. 9.
110. НА ІУ. – Оп.1. – Спр. 24. – Арк. 4; спр. 77. – Арк. 22.
111. Там само. – Спр. 77. – Арк. 22.
112. Гуслистий К. Походження східнослов'янських народів і Київська Русь // Радянська Україна. – 1946. – 14 вересня. – С.2.
113. НА ІУ. – Оп.1. – Спр.126. – Арк. 3.
114. Див. виступ К.Г. Гуслистого на нараді в ЦК КП(б)У 30 квітня 1947 р.: З стенограми наради в ЦК КП(б)У про боротьбу з проявами націоналізму в історичній науці // У лещатах тоталітаризму. – Ч. II. – С.58.

115. Там само. – С. 58.
116. НА ІУ. – Оп. 1. – Спр.126. – Арк. 2.
117. Там само. – Спр. 87. – Арк. 4; спр.124. – Арк. 1.
118. Там само. – Спр.127. – Арк. 31.
119. Там само. – Арк. 20.
120. Див.: Постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». 29 серпня 1947 р. // У лещатах тоталітаризму ... – Ч. II. – С. 80–89.
121. НА ІУ. – Оп.1. – Спр. 133. – Арк. 9.

Nataliya Yusova

**REUNION OF THE UKRAINIAN LANDS
AND ACTUALIZATION OF PROBLEM OF ORIGIN
OF UKRAINIAN PEOPLE IN THE SOVIET HISTORIOGRAPHY:
1939–1947 (IN THE LIGHT OF NEW SOURCES)**

At the base of using and analysis of new archive data the actualization and the attempts to solve the problems of Ukrainian ethnical genesis during the period from the end of 30-th till the first part of 40-th of XX century in historical science of Ukrainian Soviet Socialist Republic is considered in the article. The author maintains that new political situation connected with the reunification of Ukrainian lands needed the quicker revision of the grounds of traditional Ukrainian historiography respectively the origins and the period of Ukrainian ethnos formation. The Soviet historical science chose the way of the developing of theory of Kievan Rus as a common nest of the three East Slavic nations and respectively the chronological borders of Ukrainian nation formation were passed for the period of time after the destruction of Kievan State. The circumstances of the war of 1941–1945 restrained a little the development of new theory about the ethno-genesis of Ukrainian nation. But, in spite, a number of Ukrainian historians (M.N. Petrovskiy, K.H. Huslystiy, S.V. Ushkov) researched the problem in the bounds of academic plane task.